

EWA WARYŚ, KATARZYNA HODOR*

CONTEMPORARY THREATS TO HISTORIC CEMETERY OBJECTS

WSPÓŁCZESNE ZAGROŻENIA HISTORYCZNYCH ZAŁOŻEŃ CMENTARNYCH

Abstract

The aim of this paper is to present and characterize the factors that pose a threat to historic cemetery objects. Taking into consideration the problems associated with historic parks and gardens. Attention must be paid to the cemeteries, which even though being classified as green areas, are rarely perceived in this way. This problem especially affects necropolises which are located in cities, surrounded by dense urban structure and situated near buildings and public spaces.

Keywords: landscape of the city, cemetery objects, genius loci

Streszczenie

Celem artykułu jest przedstawienie i charakterystyka czynników, stanowiących współcześnie zagrożenie dla historycznych założeń cmentarnych. W kontekście rozważań nad problematyką zagrożeń zabytkowych założeń ogrodowych i parkowych należy zwrócić szczególną uwagę na cmentarze, które mimo iż są klasyfikowane jako tereny zieleni, to jednak coraz rzadziej są w ten sposób postrzegane. Problem ten dotyczy zwłaszcza nekropolii zlokalizowanych w miastach, otoczonych zwartą tkanką urbanistyczną, i umiejscowionych w bliskim sąsiedztwie zabudowy i przestrzeni publicznych.

Słowa kluczowe: krajobraz miasta, założenia cmentarne, genius loci

* MSc. Eng. Ewa Waryś, PhD. Eng. Arch. Katarzyna Hodor, Institute of Landscape Architecture, Faculty of Architecture, Cracow University of Technology.

1. Introduction

The first cemeteries date back to the prehistoric ages and are related to the cult of the dead and the belief in the afterlife. In ancient Greece and Rome, places of gravesites were located outside of city-walls, often along important communication routes¹. Within Christian culture, because of the cult of the Christian martyrs, the dead were buried in small cemeteries, surrounded by walls, located in the direct vicinity of temples². Since the 18th century, in order to avoid epidemics, new necropolises began to be established, away from inhabited places. At the same time, with the development of residential centers, progressive liquidation of downtown churchyards had been initiated³.

The current surviving necropolises are subject to many determinants due to affiliation to specific cultural spheres and effected by area specific formal-legal family. In Poland, according to the nature conservation act from the 16th of April 2004 (Journal of Laws of 2004, No. 92, item 880), cemeteries, like parks and green squares are classified as green areas. Their changes and evolution of form have taken an important role in the history of landscaping. For instance in Europe, there have been many English garden-cemeteries, such as: *Kensal Green Cemetery* (1832), *West Norwood Cemetery* (1837), *Hightgate Cemetery* (1839), *Abney Park Cemetery* (1840), *Nunhead Cemetery* (1840), *Brompton Cemetery* (1840) and *Tower Hamlets Cemetery* (1841).

This research concerns the issues related to the funerary art of cities. The scope of analyses includes chosen necropolises from Gliwice. Among them are both municipal and religious cemeteries. Both of which are located in urban landscapes and the surrounding in which they were established, with time has yielded to a progressive process of urbanization. These changes have been analyzed, as transformations which have taken place within the areas located directly inside the boundaries of these particular necropolises. On this basis, the factors that have constituted threats to cemetery objects have been presented.

2. Including historic necropolises in the urban tissue of cities

The establishment of cemeteries near churches and with time, locating them outside of inhabited centers, resulted from the fact that the current location of necropolises is closely connected with the development of the urban structure of particular cities. It is most visible in towns with a historical genesis, in which the distance from the borders to the city center have gradually decreased. In these cities, it is possible to observe that new necropolises were located further from the city center, than older cemeteries⁴.

The problem of including existing places of graves within the urban tissue and the dangers that result from this fact concerns, to the greatest extent, Jewish cemeteries. According

¹ *Nowa Encyklopedia Powszechna PWN*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1996, vol. 1, p. 773.

² K. Hodor, *Zieleń i ogrody w krajobrazach miast (cz. 1: do XVIII w.)*, „Czasopismo Techniczne”, z. 6-A/2012, Kraków 2012, p. 10.

³ A. Majdecka-Strzeżek, *Historyczne cmentarze ogrody pamięci jako wyróżnik krajobrazu kulturowego*, „Czasopismo Techniczne”, z. 2-A/2012, Kraków 2012, pp. 72-74.

⁴ K. Hodor, *Założenia cmentarne w krajobrazach Krakowa*, „Czasopismo Techniczne”, z. 2-A/2012, Kraków 2012, p. 282.

to the basic rules of Judaism, ashes of the deceased, which are under ground, should be forever intact. Ignorance of this rule, within followers of other religions, has repeatedly become the source of conflict. Jewish cemeteries, called *Kirkut*, and the gravestones that were located there were largely destroyed during the expulsion of Jews in the 15th and 16th century. A large segment of the monuments were also destroyed in the course of the Nazi occupation and later the stones that were recovered have been used as structural materials in the reconstruction of cities destroyed during World War II. In the case of many cemeteries, the areas where gravesites were once located, have come to serve totally different functions, which contradict the basic rules of Judaism⁵.

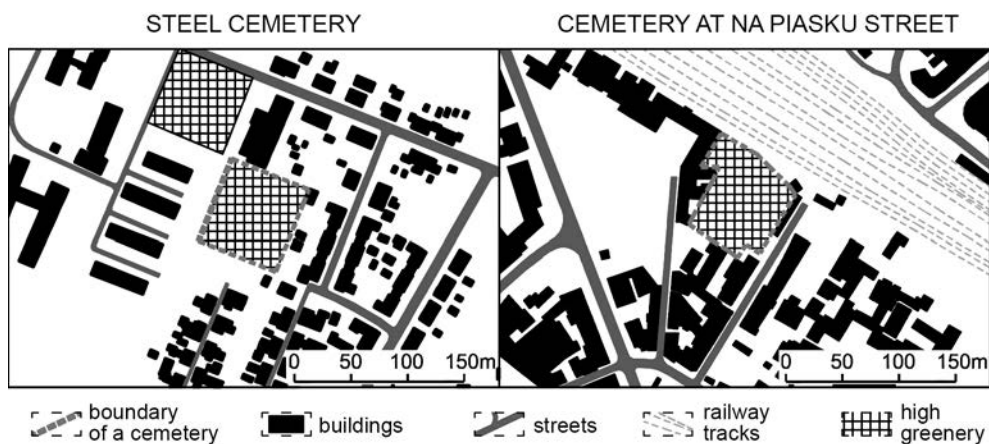
Within all of Poland an important example of a cemetery plan that has been severely damaged is the cemetery on Okopowa Street in Warsaw, founded in 1806. Now, it occupies an area of about 33 hectares, constituting, in this way, one of the biggest of this type in Europe. It is located close to the neighborhood of Muranów – where a housing estate was built on the ruins of the Warsaw Ghetto. After World War II, the materials for building new housing estate were taken from the destroyed buildings of the ghetto, in order to create, from the bases, a new extensive urban layout. The factors that further constituted a threat to the cemetery were the recovery plans of the capital, including the expansion of the communication system. The planned route, was supposed to connect Muranów with Wola, and would run through the cemetery, and would contribute in this way to the destruction of over 5400 graves. Finally, these plans were never realized⁶.

In the area of Gliwice two Jewish cemeteries currently exist. One of which is a typical example of a plan that was originally located on the border of the city, and now is situated in the center. This cemetery was founded in 1815, on Na Piasku Street, and its area has with time extended and now amounts to a total of 0.63 hectare. The development of the city and the rise of a railroad, near the boundary of the cemetery, have made it impossible to further the expansion of the cemetery and increase the number of gravesites. Similar to the cemetery on Okopowa Street in Warsaw, the location of this cemetery has also collided with urban development concerning the expansion of the center. In order to create better communication, plans were proposed for the construction of a bridge over the cemetery terrain. It was also planned to build a new road and to create a PKS bus station. Finally, none of these projects have been realized and the cemetery has remained preserved until today. Also it should be noted that this cemetery is not only an object of great historical and cultural value, but it also boasts a plan with park like characteristics, including a dense group of trees that have remained intact since it was founded and has all the time yielded to an intense urbanization process. The creation of the second necropolis for the Jewish community was the result of overflow from the first cemetery which lacked the possibility for expansion. Both plans are strongly tied to the history of the city in which once resided one of the biggest Jewish communities in Silesia⁷. Unfortunately, after analyzing the problems connected to cemetery threats on a national scale, it can be observed that many sites have been irretrievably lost.

⁵ J. Jagielski, *Cmentarze Żydowskie w Polsce*, [in:] *Sztuka cmentarna: dokumenty*, Wrocław 1995, pp. 74-77.

⁶ B. Chomańska, *Stacja Muranów*, Wydawnictwo Czarne, Wołowiec 2012, p. 285.

⁷ J. Schmidt, *Historia gliwickich cmentarzy*, Gliwice 2008, pp. 40-44.

III. 1. Location of the historic cemeteries in contemporary urban structure of the city (edited by E. Waryś)

II. 1. Lokalizacja historycznych cmentarzy we współczesnej tkance urbanistycznej miasta (oprac. E. Waryś)

3. Loss of landscape sacrum

Considering the effects of gravesites within the urban tissue of cities and the dangers which arise from it, it is worth noting the important role performed by the sometimes symbolic boundary of a fence. A fence performs an important function. Yet in the Middle Ages churches were ordered to isolate cemeteries to protect their sanctity. High walls clearly separated the *sacrum* zone from *profanum*⁸. Nowadays, in the times of unceasing development and urbanization, the roles of boundaries have obtained an even greater meaning. It can't be denied that independently from the scale of cemetery layouts, their composition and location, they will always remain a kind of space that should be isolated from the surroundings or at least harmoniously composed in the existing landscape. The disruption of the continuity of the material and symbolic boundary by the degradation of tree stands located near necropolises, locations with unpleasant surroundings, constitutes another, important threat to cemetery plans. These factors can significantly obstruct these spaces which are strongly marked by emotions. Visual disturbances can also contribute to the decline of *sacrum* between the city landscape and an area located within the boundaries of a cemetery.

Along with the meaning which is often associated with fences comes the importance linked to the concept of a gate. According to the traditions initiated by the founding cemeteries, the act of passing through the gate serves as a symbol for crossing the boundary between the world of the living and the dead⁹. It constitutes the fact that the area that is located behind the gate of a cemetery is a special place, which therefore should not be used as an everyday walking space.

⁸ J. Kolbuszewski, *Cmentarze*, Wydawnictwo Dolnośląskie, Wrocław 1996, p. 67.

⁹ *Ibidem*, p. 72.

This problem concerns not only the existing necropolises of high historical value, but also rising contemporary layouts. Because of this fact, it is important to understand not only the functional and aesthetic values but also the concepts associated to such terms as majesty, sacrum and reverie. Not taking them into consideration and focusing only on keeping a formal-legal correctness and fulfilling the requirements and technical conditions, is a growing threat to contemporary necropolises.

4. Loss of significance of sculpture decorations

The decline of sacrum within the landscape is a complex process to which many negative occurrences of contemporary cemeteries can be contributed. One of them is the loss and destruction of a large portion of the sculpture decorations which previously existed and are of considerable historical and artistic value. Sculptures in cemeteries, like those that are located in churches, heighten religious experiences and create a unique character of a space. They decorate graves as well as other elements of park furniture. The problem of destruction of sculpture and decorations encompasses many historic cemeteries, but it is particularly evident in the character of layouts, where together with other elements of park furniture, these objects constitute a valuable complement to a compositional arrangement.

Historic sculptures and grave monuments, apart from aesthetical values, also constitute the memory of events that have taken place in the history of a region. An example of this kind of object can be found in the Lime Cemetery in Gliwice. The necropolis was founded in 1884, on the terrain situated in the north-east from the city center. In the beginning it occupied a space of about 6 hectares. Over time, the cemetery has been enlarged several times, at the expense of adjacent forest. In the western part of the cemetery, near to the funeral home, once was located the memorial which commemorated the tragic events that took place in March 1919. When, due to a fire in the Capitol Cinema in Gliwice, 76 children died, because they were not able to escape from a locked movie theater. Most of them were buried in a common grave by Paul Ondrush, presenting Christ grasping two children in his arms¹⁰. Over time, the condition of the monument and its nearest surroundings gradually deteriorated. At present, the monument is renovated and the sculpture presenting Christ with the two children are mounted on a white wall. At the bottom is the inscription: "May children come to me". On the left side is a plaque with a description of the disaster.

III. 2. Memorial commemorating the events from the fire of 1919 (photo by E. Waryś 2015)

II. 2. Pomnik upamiętniający wydarzenia z 1919 r. (fot. E. Waryś 2015)

¹⁰ J. Schmidt, *op. cit.*, pp. 27-29.

5. Decline of the *genius loci*

The fact that cemeteries are strongly connected with the region, on which they are located, is proved by the examples shown in these plans, which were founded according to the existing regional customs and traditions. An outstanding example of this is the Steel Cemetery, at present, the oldest necropolis in the area of Gliwice¹¹. The founding of the cemetery was connected to the activity of the Steelworks in Gliwice and the Royal Iron Foundry. The development of the Steelworks which was one of the first in Europe to utilize a blast furnace fueled solely by coal, contributed to important changes in the city structure and permanently influenced its further development. It is worth noting, that the Steelworks constituted a large architectural and urban area¹². A cemetery for prominent steelworkers with an area of 0.58 hectare's was founded, it was located near to the industrial plant and nearby buildings for workers. Officially, it is considered that the cemetery was founded in 1818; however, graves had appeared there as early as 1808. The fact that the cemetery was connected with the steelwork's activity was proved by decorative elements of park furniture that had high artistic values, including iron fences around graves. The grave stones were cast from iron as well as statues of lions, guarding the cemetery avenue. Apart from the earlier mentioned elements of park furniture, the track layout and vegetation also play an important role in defining the character of the cemetery¹³.

The last funeral took place in 1949. After the closure of the necropolis, it has yielded to total devastation. Only fragments of very valuable objects were preserved¹⁴. The reason being, several unrelated events, which took place in different moments of the cemetery's history. One of which was the explosion of weapons and ammunition that were being stored in the crypt of the cemetery chapel during the Silesian Risings. This explosion took place in 1922 and totally destroyed the chapel and the adjacent part of the cemetery. More destruction took place after World War II due to activities aimed at eliminating the signs of Germanisation. Many of the grave monuments were destroyed, because of the German inscriptions. Another danger was thieves, who were stealing cast iron elements from the area of the necropolis. All of the elements of cast iron were stolen from the area of the necropolis. However, despite the fact that during all these years the cemetery has been extremely neglected, in the minds of the residents of the city it still constitutes a place of high historical value that is strongly connected with the history of the Steelworks of Gliwice. This has become evident by the activities which have begun by one of the associations of Gliwice, which contributed to the improvement of the necropolis and has worked to raise awareness of its value¹⁵.

6. Decline of park character of cemetery layouts

The park character of cemeteries regarding layout was a result of trends in the history of garden art in the 19th century. Necropolises that were founded then, apart from the utilitarian

¹¹ M. Malanowicz, *Cmentarz Hutniczy w Gliwicach 1808-2008*, Gliwice 2008, p. 7.

¹² F. Maurer, *Zagospodarowanie przestrzenne śródmieścia Gliwic, późniejszego ośrodka przemysłu na Śląsku*, PhD. Thesis, Silesian University of Technology, Gliwice 1962, p. 52.

¹³ M. Malanowicz, *op. cit.*, *passim*.

¹⁴ J. Schmidt, *op. cit.*, p. 27.

¹⁵ M. Malanowicz, *op. cit.*, pp. 14-19.

functions also constituted places of high landscape value. Specific character of these places was created by choosing symbolical plants and introducing elements of park furniture. At present, these places stand out amongst other cemetery layouts. They are also an important element of the spatial structure of particular cities.

In the area of Gliwice, there is a prime example, the Central Cemetery, which is located on flat ground about 2.3 km from the city center. It covers an area of about 22 hectares. It was founded in 1918, due to the rapid development of the city at the turn of the 19th and 20th centuries, the necropolis was largely destroyed¹⁶. The cemetery has a symmetrical layout that is based on perpendicular intersecting avenues. The funeral home is located in a modern building in the center of the compositional axis. Also linear plants and green belts are located along the most important communication routes. It can be seen in the conservation documents that the most important compositional structures of the cemetery do not keep to the original design. This is largely a result of the lack of integrity of particular quarters. At the moment of the founding of the cemetery, it had to be a unique cemetery layout with a park character. There were rules normalizing the principles of both the introduction of new plants and grave monuments¹⁷. Currently, the lack of these kind of guidelines and many options in the graves' chosen and arrangement of their nearest surrounding, makes it difficult to maintain the compositional harmony of the cemetery.

7. Summary

There are many threats affecting the current layouts of contemporary necropolises. Cemeteries are a kind of places where one can find special elements of park furniture and funerary art, like graves and grave monuments. Because of this fact, they are exposed to theft and devastation. The bad condition of grave monuments, especially in the area of Silesia, is affected also by pollution from industrial activity and intense car transport. Rich vegetation of Jewish cemeteries and abandoned necropolises can also contribute to the development of shade and moisture on grave monuments¹⁸. Taking into consideration the issue of protection in the scale of all the entire country, it is seen that the most difficult problem is to care for cemeteries that are devoid of support in religious communities¹⁹.

Taking into consideration the problem of protection of cemetery plans, it is worth noting that the classification of historic monument shouldn't be limited to individual, compositional elements. Protection should often include vegetation and layout. This problem especially concerns park-type layouts, which lose their character because of a resignation of greenery. Less importance is applied to trees' symbolical value because of limiting their number or totally resigning from their introduction.

At present, keeping up with the preservation of the spatial harmony of cemeteries in face of the need for continuously increasing burial space, isn't an easy task. In contemporary

¹⁶ E. Pioskownik, *Teczka Wojewódzkiego Ośrodka Badań i Dokumentacji Zabytków w Katowicach*, nr 1491, Katowice 1983, p. 2.

¹⁷ *Ibidem*, p. 33.

¹⁸ A. Zambrzycka, *Znaczenie mikroklimatu w procesie niszczenia kamiennych obiektów zabytkowych na przykładzie Cmentarza Powązkowskiego w Warszawie*, [in:] *Sztuka cmentarna: dokumenty*, *op. cit.*, p. 299.

¹⁹ A. Michałowski, *Ochrona cmentarzy w Polsce*, [in:] *Sztuka cmentarna: dokumenty*, *op. cit.*, p. 323.

problem solving it is worthwhile to refer to the solutions that were used in the history of garden art, past traditions and rules of use. Also noteworthy are the examples of good practice, such as renovation of historic sculptures and monuments and to take conservation actions from the initiative of city residents. In designing new cemeteries, apart from the effort for preservation, a formal legal agreement with actual obligatory regulations, is important to preserve the landscape sacrum and *genius loci* of a place. Strengthening of these values and simultaneous care to preserve the park character of a place positively influences the uniqueness of these cemetery layouts.

References

- [1] Chomątowska B., *Stacja Muranów*, Wydawnictwo Czarne, Wołowiec 2012.
- [2] Cmentarz, [in:] *Nowa Encyklopedia Powszechna PWN*, t. 1, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1996.
- [3] Hodor K., *Założenia cmentarne w krajobrazach Krakowa*, „Czasopismo Techniczne”, z. 2-A/2012, Kraków 2012, pp. 279-286.
- [4] Hodor K., *Zieleń i ogrody w krajobrazach miast (cz. 1: do XVIII w)*, „Czasopismo Techniczne”, z. 6-A/2012, Kraków 2012, pp. 7-16.
- [5] Jagielski J., *Cmentarze Żydowskie w Polsce*, [in:] *Sztuka cmentarna: dokumenty*, Wrocław 1995, pp. 73-79.
- [6] Kolbuszewski J., *Cmentarze*, Wydawnictwo Dolnośląskie, Wrocław 1996.
- [7] Majdecka-Strzeżek A., *Historyczne cmentarze ogrody pamięci jako wyróżnik krajobrazu kulturowego*, „Czasopismo Techniczne”, 2-A/2012, Kraków 2012, pp. 71-76.
- [8] Malanowicz M., *Cmentarz Hutniczy w Gliwicach 1808-2008*, Gliwice 2008.
- [9] Maurer F., *Zagospodarowanie przestrzenne śródmieścia Gliwic, późniejszego ośrodka przemysłu na Śląsku*, PhD. Thesis, Silesian University of Technology, Gliwice 1962.
- [10] Michałowski A., *Ochrona cmentarzy w Polsce*, [in:] *Sztuka cmentarna: dokumenty*, Wrocław 1995, pp. 323-325.
- [11] Pioskownik E., *Teczka Wojewódzkiego Ośrodka Badań i Dokumentacji Zabytków w Katowicach*, nr 1491, Katowice 1983.
- [12] Schmidt J., *Historia gliwickich cmentarzy*, Gliwice 2008.
- [13] Zambrzycka A., *Znaczenie mikroklimatu w procesie niszczenia kamiennych obiektów zabytkowych na przykładzie Cmentarza Powązkowskiego w Warszawie*, [in:] *Sztuka cmentarna: dokumenty*, Wrocław 1995, pp. 299-304.

1. Wstęp

Początki zakładania cmentarzy sięgają czasów prahistorycznych i związane są z kultem zmarłych oraz wiarą w życie pozagrobowe. W starożytnej Grecji i Rzymie miejsca pochówku lokalizowano poza murami miast, często wzdłuż ważnych szlaków komunikacyjnych¹.

¹ *Nowa Encyklopedia Powszechna PWN*, t. 1, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1996, s. 773.

W kręgu kultury chrześcijańskiej, w związku z panującym kultem męczenników Kościoła, zmarłych grzebano na niewielkich cmentarzach, otoczonych murami, położonych w bezpośrednim sąsiedztwie świątyń². Od XVIII w., w celu uniknięcia epidemii, rozpoczęto zakładanie nowych nekropolii, oddalonych od miejsc zamieszkania. Jednocześnie wraz z rozwojem ośrodków mieszkaniowych rozpoczęto stopniową likwidację śródmiejskich cmentarzy przykościelnych³.

Zachowane do dzisiaj nekropolie podlegają wielu uwarunkowaniom, wynikającym z przynależności do określonego kręgu kulturowego oraz obowiązujących na danym obszarze uregulowań formalno-prawnych. W Polsce, zgodnie z Ustawą o ochronie przyrody z dnia 16 kwietnia 2004 roku (Dz.U. 2004, Nr 92, poz. 880), cmentarze, podobnie jak parki i zieleńce, klasyfikowane są jako tereny zieleni. Ich przemiany i ewolucja formy odegrały znaczącą rolę w historii sztuki ogrodowej. W Europie tego typu przykładem były m.in. angielskie cmentarze ogrody, takie jak: Kensal Green Cemetery (1832), West Norwood Cemetery (1837), Hightgate Cemetery (1839), Abney Park Cemetery (1840), Nunhead Cemetery (1840), Brompton Cemetery (1840) i Tower Hamlets Cemetery (1841).

Poniższe opracowanie dotyczy zagadnień związanych ze sztuką cmentarną miast. W zakres obszaru analiz zostały włączone wybrane nekropolie z terenu Gliwic. Wśród nich znajdują się zarówno cmentarze komunalne, jak i wyznaniowe. Wszystkie zlokalizowane są w krajobrazie miejskim, a otoczenie, w którym zostały założone, z biegiem czasu ulegało stopniowemu procesowi urbanizacji. Zmiany te zostały poddane analizie, podobnie jak przeobrażenia, do jakich doszło bezpośrednio na obszarach zlokalizowanych wewnątrz granic poszczególnych nekropolii. Na tej podstawie przedstawiono czynniki stanowiące zagrożenia dla założeń cmentarnych.

2. Włączanie historycznych nekropolii w tkankę urbanistyczną miast

Zakładanie cmentarzy w pobliżu kościołów, a z biegiem czasu lokalizowanie ich poza obrębem ośrodków mieszkaniowych sprawiło, iż obecne położenie nekropolii jest ściśle związane z rozwojem struktury urbanistycznej poszczególnych miast. Najbardziej jest to zauważalne w miejscowościach o rodowodzie historycznym, w których odległość granicy od centrum stopniowo się powiększała. W miastach tych można zauważyć, że nowe nekropolie były lokalizowane w większym oddaleniu od obszarów śródmiejskich niż cmentarze stare⁴.

Problem włączania istniejących miejsc pochówku w tkankę urbanistyczną i wynikające z tego zagrożenia dotyczą w największym stopniu cmentarzy żydowskich. Zgodnie z podstawowymi zasadami judaizmu, prochy zmarłych znajdujące się pod ziemią na zawsze powinny pozostać nienaruszone. Brak znajomości tej zasady wśród wyznawców innych religii niejednokrotnie stawał się przyczyną konfliktów. Cmentarze żydowskie, tzw. kirkuty, oraz znajdujące się na nich nagrobki były masowo likwidowane w czasach wypędzania Żydów w XV i XVI w. Duża część pomników została także zniszczona w czasach okupacji hitlerow-

² K. Hodor, *Zieleń i ogrody w krajobrazach miast (cz. 1: do XVIII w.)*, „Czasopismo Techniczne”, z. 6-A/2012, Kraków 2012, s. 10.

³ A. Majdecka-Strzeżek, *Historyczne cmentarze ogrody pamięci jako wyróżnik krajobrazu kulturowego*, „Czasopismo Techniczne”, z. 2-A/2012, Kraków 2012, s. 72-74.

⁴ K. Hodor, *Założenia cmentarne w krajobrazach Krakowa*, „Czasopismo Techniczne”, z. 2-A/2012, Kraków 2012, s. 282.

skiej, a odzyskiwany z nich kamień wykorzystywany był jako materiał budowlany przy odbudowie zniszczonych w czasie wojny miast. W przypadku wielu cmentarzy, na obszarach, gdzie dawniej zlokalizowane były miejsca pochówku, obecnie znajdują się tereny o różnym przeznaczeniu i sposobach użytkowania, co stanowi sprzeczność z podstawowymi zasadami religii mojżeszowej⁵.

W skali kraju ważnym przykładem założenia cmentarnego przeznaczonego do likwidacji był cmentarz przy ul. Okopowej w Warszawie, założony w 1806 r. Obecnie zajmuje on powierzchnię ok. 33 ha, stanowiąc tym samym jedno z największych tego typu założeń w Europie. Jest on zlokalizowany w bliskim sąsiedztwie Muranowa – osiedla wybudowanego na gruzach warszawskiego getta. Po II wojnie światowej ze zniszczonych zabudowań getta pozyskiwano materiał do budowy nowych obiektów mieszkaniowych, tworząc od podstaw rozległe założenie urbanistyczne. Czynnikiem, który stanowił zagrożenie dla cmentarza, były dalsze plany odbudowy stolicy, w tym rozbudowa układu komunikacyjnego. Planowana arteria, mająca połączyć Muranów z Wolą, miała przebiegać w poprzek założenia cmentarnego, przyczyniając się tym samym do likwidacji ponad 5400 grobów. Ostatecznie plany te nigdy nie zostały zrealizowane⁶.

Na terenie Gliwic znajdują się obecnie dwa cmentarze żydowskie. Jeden z nich jest typowym przykładem założenia, które pierwotnie zlokalizowane było w oddaleniu od miasta, a obecnie położone jest w jego centrum. Cmentarz ten został założony w 1815 r. przy ul. Na Piasku, a jego powierzchnia została z biegiem czasu powiększona i wynosi obecnie 0,63 ha. Rozwój miejscowości i powstanie blisko granicy nekropolii linii kolejowej uniemożliwiło dalszą rozbudowę założenia i zwiększanie liczby miejsc pochówku. Podobnie jak w przypadku cmentarza przy ul. Okopowej w Warszawie, lokalizacja tego obiektu także kolidowała z planami urbanistycznymi dotyczącymi rozbudowy centrum. W celu stworzenia lepszych połączeń komunikacyjnych w mieście powstały plany budowy mostu nad terenem cmentarza. Na obszarze założenia planowano również budowę nowej drogi oraz utworzenie dworca PKS. Ostatecznie nie zrealizowano żadnego z wymienionych projektów, dzięki czemu cmentarz zachował się do czasów dzisiejszych. Obecnie jest on nie tylko przykładem obiektu o dużych wartościach kulturowych i historycznych, ale jako założenie o charakterze parkowym stanowi zwartą grupę zadrzewień w przestrzeni, która od czasu jego powstania cały czas ulega silnemu procesowi urbanizacji. Stworzenie drugiej nekropolii, przeznaczonej dla społeczności żydowskiej, było skutkiem przepelnienia cmentarza i braku możliwości jego rozbudowy. Obydwa założenia są mocno związane z historią miasta, zamieszkiwanego kiedyś przez jedną z największych gmin żydowskich na Śląsku⁷. Niestety, rozpatrując problem zagrożeń zabytkowych cmentarzy żydowskich w skali całego kraju, można zauważyć, że wiele z nich zostało nieodwracalnie zniszczonych.

3. Utrata sacrum krajobrazowego

W kontekście rozważań nad skutkami włączania miejsc pochówku w tkankę urbanistyczną miast i wynikających z tego zagrożeń warto zauważyć, jak istotną rolę pełni w tej kwestii

⁵ J. Jagielski, *Cmentarze Żydowskie w Polsce*, [w:] *Sztuka cmentarna: dokumenty*, Wrocław 1995, s. 74-77.

⁶ B. Chomątowska, *Stacja Muranów*, Wydawnictwo Czarne, Wołowiec 2012, s. 285.

⁷ J. Schmidt, *Historia gliwickich cmentarzy*, Gliwice 2008, s. 40-44.

ogrodzenie i symboliczna granica nekropolii. Ogrodzenie pełniło ważną funkcję już w średniowieczu, w czasach kiedy kościół nakazywał odgradzanie cmentarzy, aby w ten sposób chronić ich świętość. Wysokie mury wyraźnie oddzielały strefę sacrum od profanum⁸. Współcześnie, w dobie nieustającego rozwoju i urbanizacji, rola granicy nabiera jeszcze większego znaczenia. Nie można zaprzeczyć, iż niezależnie od skali założeń cmentarnych, ich kompozycji i lokalizacji, zawsze będą one przestrzeniami, które powinny być odizolowane od otoczenia lub harmonijnie wkomponowane w zastany krajobraz. Przerwanie ciągłości symbolicznej i materialnej granicy, przez likwidację drzewostanu oraz lokalizowanie w bliskim sąsiedztwie nekropolii obiektów o dużej uciążliwości dla otoczenia, stanowi kolejne poważne zagrożenie dla założeń cmentarnych. Czynniki te mogą znacznie utrudniać odbiór silnie nacechowanej emocjonalnie przestrzeni. Do zanikania sacrum mogą także przyczyniać się dysharmonijne powiązania widokowe pomiędzy krajobrazem miejskim a obszarem zlokalizowanym w obrębie granic poszczególnych cmentarzy.

Z symboliką i znaczeniem ogrodzenia wiąże się także pojęcie bramy. Zgodnie z tradycją zakładania cmentarzy, przejście przez nią było symbolicznym przekroczeniem granicy między światem żywych a umarłych⁹. Stanowi to potwierdzenie faktu, iż obszar zlokalizowany za bramą cmentarza jest miejscem wyjątkowym – takim, które nie może stać się codzienną przestrzenią przechodnią.

Problem ten dotyczy nie tylko istniejących nekropolii o wysokich wartościach historycznych, ale także powstających współcześnie założeń. Dlatego w procesie projektowania ważne są nie tylko rozumiane wprost wartości użytkowe i estetyczne, ale wyjątkowego znaczenia nabierają takie pojęcia jak majestat, sacrum i zaduma. Odejście od nich i skupienie się jedynie na zachowaniu poprawności formalno-prawnej oraz spełnieniu wymaganych warunków technicznych stanowi poważne zagrożenie dla zakładanych współcześnie nekropolii.

4. Utrata znaczenia dekoracji rzeźbiarskich

Zanikanie sacrum krajobrazowego jest procesem złożonym, do którego przyczynia się wiele negatywnych zjawisk zachodzących współcześnie na cmentarzach. Jednym z nich jest utrata i niszczenie znacznej części istniejących dawniej dekoracji rzeźbiarskich o dużych wartościach historycznych i artystycznych. Rzeźby na cmentarzach, podobnie jak te znajdujące się w kościołach, potęgują przeżycia religijne i kształtują wyjątkowy charakter przestrzeni. Zdobią one zarówno nagrobki, jak i inne elementy małej architektury. Problem niszczenia dekoracji rzeźbiarskich dotyczy wielu zabytkowych cmentarzy, jednak wyjątkowo uwidacznia się w założeniach o charakterze parkowym, tam, gdzie razem z elementami małej architektury obiekty te stanowią cenne dopełnienie układu kompozycyjnego.

Zabytkowe rzeźby i pomniki nagrobne, oprócz wartości estetycznych, utrwalają także pamięć o wydarzeniach, które na zawsze wpisały się w historię regionu. Przykład takiego obiektu można odnaleźć na Cmentarzu Lipowym w Gliwicach. Nekropolia została założona w 1884 r. na terenie położonym w kierunku północno-wschodnim od centrum. Początkowo zajmowała powierzchnię ok. 6 ha. Z biegiem czasu cmentarz był kilkakrotnie powiększany kosztem przyległego lasu. W zachodniej części cmentarza, w pobliżu domu pogrzebowego,

⁸ J. Kolbuszewski, *Cmentarze*, Wydawnictwo Dolnośląskie, Wrocław 1996, s. 67.

⁹ *Ibidem*, s. 72.

zlokalizowano pomnik związany z tragicznymi wydarzeniami, do jakich doszło w marcu 1919 r. Wówczas w wyniku pożaru w gliwickim kinie Capitol śmierć poniosło 76 dzieci, które zmarły, nie mogąc wydostać się z zamkniętej sali kinowej. Większość z nich została pochowana na Cmentarzu Lipowym. W celu upamiętnienia tego wydarzenia postawiono pomnik autorstwa Paula Ondrusha, przedstawiający Chrystusa i dwójkę dzieci¹⁰. Z biegiem lat stan obiektu oraz jego najbliższego otoczeniu ulegał stopniowemu pogorszeniu. Obecnie pomnik jest odnowiony, a rzeźby przedstawiające Chrystusa i dzieci znajdują się na tle białej ściany. Na dole pojawił się napis: „Pozwólcie dzieciom przychodzić do mnie”. Po lewej stronie znajduje się tabliczka z opisem katastrofy.

5. Zanikanie *genius loci*

Fakt, że cmentarze są mocno związane z regionem, na którym się znajdują, potwierdzają przede wszystkim przykłady tych założeń, których budowa wynikała z istniejących na danym obszarze zwyczajów i tradycji. Tego typu obiektem jest Cmentarz Hutniczy, obecnie najstarsza zachowana nekropolia na terenie Gliwic¹¹. Założenie cmentarza wiązało się z działalnością gliwickiej huty oraz Królewskiej Odlewni Żeliwa. Rozwój przemysłu hutniczego oraz uruchomienie pierwszego na kontynencie europejskim wysokiego pieca pracującego w koksie przyczyniły się do znaczących przemian w strukturze miasta i nieodwracalnie wpłynęły na jego dalszy rozwój. Warto zauważyć, że huta stanowiła wielkie założenie architektoniczno-urbanistyczne¹². W związku z jej działalnością założono cmentarz dla zasłużonych hutników o powierzchni 0,58 ha, zlokalizowany w pobliżu zakładu przemysłowego i pobliskich zabudowań dla robotników. Oficjalnie za datę założenia cmentarza uważa się rok 1818, jednak pierwsze groby pojawiły się tam już w 1808 r. O tym, że cmentarz związany był z działalnością huty świadczyły obiekty małej architektury o wysokich wartościach artystycznych, w tym m.in. niskie, żeliwne ogrodzenia wokół grobów. Odlane z żeliwa były także tablice nagrobne oraz charakterystyczne posągi lwów, strzegące alei cmentarnej. Poza elementami małej architektury na cmentarzu, który stanowił założenie o charakterze parkowym, ważną funkcję pełniła szata roślinna oraz układ alejowy¹³.

Ostatni pogrzeb odbył się w 1949 r. Po zamknięciu nekropolii uległa ona całkowitej dewastacji. Zachowały się jedynie fragmenty niezwykle cennych obiektów małej architektury¹⁴. Przyczyniło się do tego kilka niezwiązanych ze sobą wydarzeń, do których doszło w różnych momentach historii cmentarza. Jednym z nich był wybuch broni i amunicji przechowywanej w trakcie powstań śląskich w krypcie kaplicy cmentarnej. Wybuch ten w 1922 r. doszczętnie zniszczył kaplicę oraz przyległą część cmentarza. Kolejne zniszczenia nastąpiły w wyniku prowadzonych po zakończeniu II wojny światowej działań, mających na celu likwidację skutków germanizacji. Zdewastowano wówczas wiele pomników nagrobnych, skuwając z nich niemieckie napisy. Duże zagrożenie stanowili też złodzieje, którzy masowo kradli z terenu nekropolii żeliwne elementy. Z terenu nekropolii skradziono wszystkie elementy

¹⁰ J. Schmidt, *op. cit.*, s. 27-29.

¹¹ M. Malanowicz, *Cmentarz Hutniczy w Gliwicach 1808-2008*, Gliwice 2008, s. 7.

¹² F. Maurer, *Zagospodarowanie przestrzenne śródmieścia Gliwic, późniejszego ośrodka przemysłu na Śląsku*, praca doktorska, Politechnika Śląska, Gliwice 1962, s. 52.

¹³ M. Malanowicz, *op. cit.*, *passim*.

¹⁴ J. Schmidt, *op. cit.*, s. 27.

żeliwne i kute o wysokich wartościach artystycznych. Jednak, mimo iż przez lata cmentarz był miejscem opuszczonym i skrajnie zaniedbanym, to jednak w świadomości mieszkańców miasta ciągle stanowił miejsce o znaczącej randze historycznej, mocno związane z tradycjami gliwickiej huty. Świadczy o tym fakt podjęcia działań konserwatorskich przez jedno ze stowarzyszeń, którego działalność przyczyniła się zarówno do poprawy stanu nekropolii, jak i szerzenia wiedzy na temat jej wartości¹⁵.

6. Utrata parkowego charakteru założeń cmentarnych

Parkowy charakter założeń cmentarnych był wynikiem wpływów wiodących nurtów stylowych w sztuce ogrodowej w XIX w. Powstające wówczas nekropolie, oprócz pełnienia funkcji użytkowych, były także miejscami o znaczących walorach krajobrazowych. Specyficzny charakter tych przestrzeni kształtowany był przez dobór roślin o odpowiedniej symbolice oraz wprowadzanie elementów małej architektury. Współcześnie miejsca te wyróżniają się na tle innych założeń cmentarnych. Jednocześnie są one również ważnym elementem struktury przestrzennej poszczególnych miast.

Na terenie Gliwic tego typu przykładem jest Cmentarz Centralny, zlokalizowany na płaskim terenie w odległości ok. 2,3 km od centrum miasta. Zajmuje on powierzchnię blisko 22 ha. Został założony w 1918 r. w związku z gwałtownym rozwojem miasta na przełomie XIX i XX w. i likwidacją trzech innych nekropolii¹⁶. Cmentarz posiada układ symetryczny, oparty na prostopadle krzyżujących się alejach. W centralnym miejscu, na przecięciu ważnych osi kompozycyjnych, znajduje się modernistyczny budynek domu pogrzebowego. Na wysokie walory krajobrazowe cmentarza wpływają nasadzenie liniowe i pasy zieleni zlokalizowane wzdłuż najważniejszych ciągów komunikacyjnych. Jak wynika jednak z dokumentacji konserwatorskiej dotyczącej obiektu, mimo iż najważniejsze zasady kompozycji układu przestrzennego cmentarza zostały zachowane, to jednak nie spełnia on pierwotnych założeń projektowych. Przyczynił się do tego wyraźny brak spójności stylistycznej poszczególnych kwater. W momencie założenia cmentarza, zgodnie z pierwotnymi założeniami projektowymi, miał on stanowić unikatowe założenie cmentarne o charakterze parkowym. Istniały przepisy normujące zasady zarówno wprowadzania nowych nasadzeń, jak i pomników nagrobnych¹⁷. Współcześnie brak tego typu wytycznych i duża dowolność w wyborze nagrobków i zagospodarowaniu ich najbliższego otoczenia utrudnia zachowanie harmonii kompozycyjnej całego cmentarza.

7. Podsumowanie

Czynniki stanowiące zagrożenie dla założeń cmentarnych dotyczą w zróżnicowanym nasileniu większości współczesnych nekropolii. Cmentarze są miejscami, w których pojawiają się wyjątkowe elementy małej architektury, takie jak groby i pomniki nagrobne. Z tego względu są one w większym stopniu niż inne tereny zieleni narażone na liczne kradzieże i dewasta-

¹⁵ M. Malanowicz, *op. cit.*, s. 14-19.

¹⁶ E. Pioskowiak, *Teczka Wojewódzkiego Ośrodka Badań i Dokumentacji Zabytków w Katowicach*, nr 1491, Katowice 1983, s. 2.

¹⁷ *Ibidem*, s. 33.

cje. Na zły stan pomników nagrobnych, zwłaszcza na obszarze Śląska, wpływają także zanieczyszczenia, których źródłem jest działalność przemysłowa i intensywny transport samochodowy. Bogata szata roślinna cmentarzy żydowskich i nekropolii opuszczonych również może przyczyniać się do zacinienia i zawilgocenia pomników nagrobnych¹⁸. Rozpatrując problem ochrony w skali kraju, uwidacznia się zależność, że najtrudniejszym problemem jest opieka nad cmentarzami pozbawionymi oparcia w społecznościach wyznaniowych¹⁹.

Rozważając problem ochrony założeń cmentarnych, warto zauważyć, iż pojęcie zabytku nie powinno ograniczać się jedynie do pojedynczych elementów kompozycyjnych. Często ochrona powinna dotyczyć także szaty roślinnej oraz układu przestrzennego. Problem ten dotyczy przede wszystkim założeń parkowych, które tracą swój charakter przez rezygnację z wewnętrznych kompozycji zielonych. Coraz mniejsze znaczenie przykłada się także do symboliki drzew, ograniczając je lub całkowicie zaniechując ich wprowadzenia.

Współcześnie zachowanie ładu przestrzennego w obliczu konieczności ciągłego zwiększania powierzchni grzebalnej nie jest zadaniem łatwym. W rozwiązywaniu współczesnych problemów warto jednak odnieść się do rozwiązań stosowanych w historii sztuki ogrodowej, dawnych tradycji i zasad użytkowania. Warte uwagi są przykłady dobrych praktyk, takich jak renowacja zabytkowych rzeźb i pomników oraz podejmowanie działań konserwatorskich z inicjatywy mieszkańców miast. W projektowaniu nowych cmentarzy, oprócz dążenia do zachowania zgodności formalno-prawnej z obowiązującymi przepisami, ważne jest także dążenie do zachowania *sacrum* krajobrazowego i *genius loci* miejsca. Utrwalanie tych wartości oraz jednoczesna dbałość o zachowanie parkowego charakteru miejsc korzystnie wpływają na unikatowość założeń cmentarnych.

¹⁸ A. Zambrzycka, *Znaczenie mikroklimatu w procesie niszczenia kamiennych obiektów zabytkowych na przykładzie Cmentarza Powązkowskiego w Warszawie*, [w:] *Sztuka cmentarna...*, *op. cit.*, s. 299.

¹⁹ A. Michałowski, *Ochrona cmentarzy w Polsce*, [w:] *Sztuka Cmentarna...*, *op. cit.*, s. 323.